

МАХМУД КАШГАРИ ЖАШАГАН ДООР ЖАНА АНЫН “ДИВАНЫ”

Тилдин тарыхынын элдик тарыхы менен байланыштуу экендиги тилдин коомдук табияты менен шартталышкан. Тил өзгөчө коомдук көрүнүштөргө жатат. Тил коомдук көрүнүш болгондуктан, ал коомдун өнүгүшү менен тыгыз байланыштуу. Башка коомдук көрүнүштөргө караганда тилдин спецификасы бөтөнчөлүктөрү менен мында: тил адамдардын байланыш куралы катарында, өз ара пикир алышып, түшүнүшүп туруунун куралы катарында, турмуш жагынан кишилердин ишинин бардык тармактарында биргелешип иштөөнү жолго коюу мүмкүнчүлүгүн берүүчү курал катарында коомду тейлеп турат. Мына ошентип, тилдин тарыхын ал тилдин ээси болгон элден, элдин тарыхынан ажыратып кароого болбойт (К.Саргбаев, 1987, 161-162 б.б.).

Махмуд Кашкари эмгегинде түрк тилинде сүйлөгөн элдер тууралуу, алардын орун алган аймагы, кайсыл эл менен коңшулаш жашагандыгы, достук мамилесинде болушу, каада – салттары, маданияты ж.б. жөнүндө сөз кылгандыгы бул эмгекти энциклопедиялык эмгек катары кароого болот.

Карахандын тушунда жашган түрк уруулары боюнча тарыхый маалыматтар ушул мезгилге чейин окумуштуулардын көңүлүн буруп келген. Алсак, С.Г.Кляшторный, Анвар Байтур, А.Г.Маявкин, Э.Н.Гумилев, Ө.Караев, Т.Чороев, И.Я.Бичурин, В.В.Бартольд, С.А.Абрамзон, А.Н.Бернштам ж.б. болушкан.

С.Г.Кляшторный туура белгилегендей, сөздүктө камтыган материалдардын жардамы менен ошол доордо жашаган уруулардын тарыхын калыбына кел-

тирүү мүмкүн эмес болсо да, алардын турмуш-тиричилиги, коомдук турмушу жана маданияты тууралуу көп маалыматтарды билүүгө болот. “Дивандагы” материалдар аркылуу Карахандар мамлекети ич жагынан биздин көз алдыбызга тартылат (С.Г.Кляшторный, 1972, 18-б.) (Г.Жаманкулова, 2011, 7–б.).

Түркөш, Карлуктар тушундагы кыргыздарга кайрыла турган болсок Түркөш тайпасы адепки убакыттарда азыркы Балхаш көлүнүн түштүк тараптары менен Иле өзөнүнүн бойлорунда жашаган бир түрк тайпасы, жаңы эранын 6-кылымынын кийинки жарымында түркөштөр түрк каганаты тарабынан багындырылган. Жаңы эранын 583-жылы түрк каганаты экиге бөлүнгөндө түркөштөр батыш түрк каганатынын бийлигине турган. 659- жылы Таң империясы батыш түрк каганатын талкалаган соң түркөш райондору Таң империясынын бийлигине өткөн (267- б. “Кыргыздар 1-том).

Жаңы эранын 7- кылымынын аягында кийинки түрк каганаты күчөгөн заманда түргөштөр да күчөй баштап тайпасынын башчысы Бахатар көп дегендин жетекчилигине өзүнүн батыш жана батыш- түштүк тараптарындагы райондорго аскер жиберип, азыркы Талас суусу менен Сыр өзөнүн аралыгындагы бир кыйла жерлерди басып алган жана Талас суусунун боюндагы Суяб шаарын өзүнө борбор кылган. Ошондой эле Иле өзүнүн баш агымындагы Күнөс шаарын (кээ бир материалдарда Иле шаары деп баяндалат) экинчиордо кылып бекиткен (Кыргыздар , 1-том 268-б). Жаңы эранын 715- жылы Сулу каган деген адам түргөштөргө башчылык кылып, өз тегерегиндеги райондор жана Таң империясынын Тянь-Шандын түндүк жана түштүк тарабында турган аскер коргондоруна чабуул жасап турган (Кыргыздар, 1-том, 268-б)

Карлуктар тегинде түрк тайпаларынын бири болуп, алар алгачкы убакыттарда азыркы Балхаш көлүнүн чыгыш- түштүк тарабында жашаган. Көп түрк каганаты курулган 6- кылымда алар Алтай тоолорунун тараптарын ээлеген, кийинге Ертыш суусу менен Тарбагатай тоолорунун аралыгына көчкөн. 757-759-жылдары аралыгында карлуктар, уйгурлар менен бийлик талашып, илгерки түркөштөрдүн жерлерин ээлеп, Суябжана Талас шаарларын басып алып, өз тасирин бүткүл Талас, Сыр өрөндөрүнүн бойлору, Ысык-Көлдүн жээктерине чейин кеңейткен. Жаңы эранын 766- жылы карлуктар уйгур каганатынын бийлигине бүт бойдон ажырап чыгып, Орто Азия бир жарым кылымдан артык өкүм сүргөн карлук каганатына жектеген.

Карлуктар өз борборун Ысык-Көлдүн жээгиндеги Баласагун шаарына орнолуштурган. Талас шаары алардын экинчи ордосу болгон. Карлуктар уйгур каганатынын бийлигине турган замандарда өз башчысын “Ябгу” деп аталган. Ал эми карлук каганаты курулган соң алардын башчысы “Арслан хан” же болбосо “ Кара хан” деп аталган.

Бул доордо кыргыз уруулары жана алар жашаган райондордун коому тез темп менен өнүккөн. Анткени, кыргыздар жашаган райондор, айрыкча Баласагун , Талас шаарлары байыркы замандан бери келеткан чыгыш менен батыш ортосундагы соода жолунун бир бирине тугалышкан жерине орнолушкан. Ошондуктан байыркы чыгыштын маданияттуулдарынын болгон хансу маданияты менен батыштын маданияттуу элдери болгон Византия (Чыгыш Рим) жана ирандыктардын өнүккөн маданияты, кийинчээрек арабдардын маданияты, алардын өндүрүштүк куралдары, кол өнөр

буюмдары жана анын өндүрүштүк техникасы сыяктуулар үзгүлтүксүз бул райондорго ачып кирип турган. Ошондуктан бул райондо жашаган кыргыз уруулары жана башка тайпалардын маданияты күндүн – күнгө жогору баскычка карай жүргөн. Айрыкча бул доордо Баласагун, Талас, Иснжап (Сайрам), Койлук, Ош шаарлары Орто Азия районунун маданият жана соода борборлору болуп калган. Ушуну менен катар чоң шаарлар пайда болгонун байкоого болот. Караханилер доорунда майданга келген атактуу маданият мурас болгон “Диван лугат ит- түрк” деген чыгармада кыргыздар бир канча жерде тилге алынат. Бул чыгармадагы маалыматтарга караганда Караханилер доорунда кыргыз тайпасы илгеридей эле экиге бөлүнгөн. Алардын бир бөлүгү татарлар менен (Дивану лугат ит- түрк , 1-том, 3-б.), башкача айтканда, илгеридей эле Эне-Сай өзөнүнүн бойлорунда жашаган болсо бир бөлүгү Ягма тайпасынын жанында жашагандыгы көрсөтүлгөн (Дивану лугат ит- түрк, 1-том, 28-б.) (Кыргыздар 1- том, 273-б).

Бул доордо кыргыз маданияты илгериден бир кыйла өнүккөн. Алардын тил маданияты жагынан башка элдер, тайпалар менен болгон ортоктугу өтө күчөгөн. “Дивану лугат ит- түркүн” берген маалыматтарды “Кыргыздар бир түрк тайпасы” (Диван лугат ит түрк, 1-т, 246-б.) экендиги анын караханилер доорундагы 24 чоң тайпанын бири экендиги жазылган (“Кыргыздар 1-т, 278-б.).

Махмуд Кашкаринин кайсыл уруудан экендиги жөнүндө бирдиктүү пикир жоктугун С.Г.Кляшторный айткан. Э.П.Насилов болсо түрк уруусунан чыккан, чигил уруусу болуш керек деген божомолдорду берет (Э.Н.Насилов, 2007, 26-апрель, 22-б).

Э.Р.Тенишев, Ө.К.Караев, Т.Чороев сыяктуу окумуштуулардын “Хакандык түрктөргө” кирген уруулардын адабий тили – чигил тили деп эсептешкендигин, айрым окумуштуулардын Махмуд Кашкаринин чигил уруусунан болгон деген божомолун жана карахандар жашаган жерлерде чигилдердин жайгашкандыгын ж.б.у.с фактыларды улам, чындыгында эле бул версия чындыкка жакын болуш керек деген ой кетет деп Г.Жумагулова да белгилейт. (Г.Жумагулова, 2011, 83-б.).

Азыркы мезгилде Ысык-Көлдүн Барскон, Түп, Койсары, Тосор, Тамчы айылдары жайгашкан жерлерде археологиялык казууларда ал жерлерде суу астындагы айылдар (үйдүн дубалдары) манеталардын табылышы, чопо кумаралар жана ар кандай формадагы идиш аяктар табылгандыгы белгилүү (А.Н.Бернштам избр. тр.11, 1998, 284-б.).

Ошондой эле кийинки мезгилде Кыргыз - Түрк “Манас” университети тарабынан уюштурулган археологиялык казууларда XI – кылымга таандык эн тамгасы бар белгилер коюлган идиш аяктар, үйдүн дубалдарынын калдыктары Барскон айылында табылган. Азыркы мезгилде Барскон айылынын мектебинин музейинде сакталып турат. (Археологиялык альбом, КТМУ, 2013, 146-б.).

Мындай белгилер Махмуд Кашкаринин эмгегинде огуздар жыйырма эки уруу, ар биринин айрым белгилери, малдарына басуучу тамгалары бар. Алар биринин малын ошол тамгалар боюнча таанышат. (Ар бир уруунун тамгасын берип) адамдар бул урууларды билүүгө муктаж болгондугу үчүн, мен аларды бир бирден жазып чыктым. Жогорку тамгалар алардын жылкы жана башка малдарынын белгиси болгондуктан, аралашып кетсе, ушул белгилер аркы-

луу таанып алышат. Жогоруда айтып өткөндөрүн негизги түпкү уруулары (МК,ТТС,1-т,141-б.). Ошондой эле С.М. Абрамзон уруулардын өзүнө тиешелүү тамгасы болгонду жөнүндө “Имеются показания о генеалогической связи между собой в сравнительно об интенсивных контактах между этими племенами, это подтверждаются и данными о тамгах” – дейт (С.М.Абрамзон, 1990,43 стр (478 стр общ).

Б.Урстанбеков жана Т.Чороевдин сөздүгүндө чигилдердин орто кылымдарда Теңир-Тоону мекендеген түрк элдеринин бири экендиги маалымдайт. “8-кылымдан акыркы 9- кылымдын ортосунда Карлуктар мамлекетине караган. Негизинен Ысык-Көл каласын, Талас өрөөнүн, айрым тоолору Иле өрөөнүн жана Уашкарды мекенден турган. Мал чарбачылыгы жана өздөр-көптүр дыйканчылык менен кесип кылыпкан. Тоң, Барскон, Кутас, Йор сыяктуу калаалары болгон. 9- кылымдын ортосунан чигилдер Караханийлер кагандыгын негиздеген, чигилдер кийин кыргыз, казак, өзбек, уйгур элдерине аралашып кеткен” (Г.Жаманкулова, 2011, 147-б.),

“Диванда” Кыргыз тили орто кылымдардагы түрк тилдеринин ичинен “негизги” тилдердин катарында дайыма аталат, ал атактуу аалым тарабынан изилденип, үйрөнүлөт, “Хакан” тили катары мүнөздөлөт, анын кайсы тилдерге жакын экендиги ж.б айтылат. Тактап айтканда, кыргыз эли, тили тууралуу баалуу материал топтолуп, сөздүкө киргизилгендиги- кыргыз элинин тарыхы жана тили учун баа жеткиз байлык (Г.Жумагулова, 2011, 56-бет).

Дастандын дын тили боюнча В.В.Бортолдун төмөндөгүдөй пикири көптөгөн талаш тартыштарга чекит койгондой болду: Карахандыктар теги боюнча уйгурларга жатпайт “Кутту билим” дастаны уйгур тилинде жазылган эмес. Ошентип, Карахандын хандыгын түзгөн уруулар уйгурлардын кирбеген ишенимдүү эле айтууга болот.

Карахандар хандыгын түзүүдө карлуктардын ролу чон, В.В. Батольд Карахандар мамлекети үч уруудан – чегилдер, карлуктар ягмаларды түзүлгөн десе, С.Г Кляшторный чигил, ягма, ошондой эле тухси уруусу да карлук уруусунун конфедерациясына киргендигин айтып тарыхы бири-бири менен ажырагыс байланышта дейт. (С.Г.Кляшторный,1972.1,20-б.) (Г.Жумагулова, 2011, 56-бет).

Махмуд Кашкаринин түрк урууларынын ичинен экендигин кайсыл уруулардан экендиги жөнүндө көптөгөн окумуштуулардын (Э.Р.Тенишев, Ө.К.Караев, Т.Чороев, Ж.Жумалиев) пикирлери айтылган. Алар Хакандык түрктөргө кирген уруулардын тили (адабий

тили-чигил тили экендиги, карахандар жашаган аймактарда чигилдердин жайгашкандыгын ж.б.у.с фактылардан улам, чындыкка жакындыгы бардай. Ошондой эле “Диванда” чигилдер тууралуу даректүү материалдардын көбүрөөк кездешишинен жогорудагы ойлорго кошулууга болот.

Ө.Караев чигилдердин Талас өрөөнүндө турушканын маалымдайт. Окумуштуунун маалыматы боюнча Талас өрөөнүндөгү чигилдер огуздар менен коңшу жашашкан. Алар бири-бири менен каршылашып, душмандашып турушкан. (Ө.Караев.1972). Айрым орто кылымдагы авторлор да карахандар Талас өрөөнүндө жайгашкан огуздар менен душмандашып тургандыгын белгилешет. Ө.Караев бул маалыматтар карахандарды чигилдер менен окшотурууга негиз берет дейт (Как будто есть, основание отождествлять караханидов с чигилями (Ө.караев 1972) (Г.Жаманкулова, 2011,83).

С. Мугалибов көптөгөн түрк диалектилерин бириктирип турган тил- чигил тили болгондугун белгилесе (ДЛТ, I, II –б.). Ө.Караев “Дивандагы” фактылардын (ДЛТ, III,49). Негизинде хакандык огуздар, буйруктар да чигил сөзүнөн (“Ярлык”) тургандыгын маалымдайт (Аталган эмгек, 111)

Чигилдер Ысык-Көлдүн түндүк жээгинде (БА,1,4-б, СМ,1,44-б.) жашашкан. Орто кылымдагы авторлордун маалыматтары боюнча чигилдер Ысык-Көлдүн аймагында, т.а.Махмуд Кашкаринин атасы жашаган аймакта, ошондой эле Таразга жакын турган Чигил шаарында, Кашкардын жанындагы бир нече кыштактарда жайгашкан. “Диванда” Иле деген сөзгө түшүндүрмө берип жатып, Махмуд Кашкари: “Иле-бир дарыянын аты, бул дарыя түрк элдеринин Жейхуну. Анын жээктеринде түрк урууларынын ягма, тохси жана бир бөлүк Чигилдер жашайт”, - дейт (МК,ТТС,1,197) (Г.Жаманкулова, 2011,83).

Адабияттар

1. Абрамзон С.М., “Киргизы” Фрунзе “Кыргызстан” 1990,43 стр (478 стр общ).
2. Жаманкулова Г., “Диваны” жана баяндоочтун трансформацияланган формалары. – Б.; “Бийиктик”, 2011,7 –б.).
3. Жаманкулова Г. Кыргыздардын жана кыргыз жазуусунун тарыхы, 11-том, Бишкек “ Улуу тоолор” -2011, 147-б.).
4. Кляшторный С.Г. Советская поркология. – М., 1972.1,20-б.)
5. Насилов Э.Н., “Диван” Махмуд Кашкарского сравнительно- историческое грамматика тюркских языков”./ Эл аралык конференция: Кашкарлык Махмуду жана түрк дүйнөсүнүн тили, адабияты жана тарыхы. – Б., 2007, 26-апрель, 22-б).
6. Саргбаев К., Түркологияга киришүү . – Ф.: Мектеп, 1987, 161-162 б.б.).